

Kaj raste brez korenja? O kamnih s posebnimi svojstvi na Slovenskem

Zmago Šmitek

The article examines stone and petrified structures of different forms and sizes, ranging from a grain of sand to large rocky formations, which have mythological, religious, healing, fertility, prophetic, protective as well as memorial, glorifying, and symbolic meanings and functions; these make them different from other, "ordinary" stones. Since the mythological core of traditional lore about stones is closely intertwined with some other areas of traditional culture such as religion, rituals, and folk medicine, for instance, they cannot be excluded from this study.

O čaščenju svetih kamnov, dreves in studencev pri Slovanih poročajo številni srednjeveški viri, ki jih je na začetku prejšnjega stoletja zbral in ovrednotil češki arheolog Lubor Niederle v svojem znamenitem delu o zgodovini in kulturi starih Slovanov.¹ Zato o nekdanji razširjenosti tovrstnih obredij in z njimi povezanih predstav ne more biti dvoma. Kažejo na spoštljivo sožitje arhaičnega človeka z naravo in njenimi pojavi, saj so svetost pripisovali tudi goram, jezerom, blisku, gromu, Soncu, Luni, zvezdam, posameznim rastlinam in živalim ... Niederle je te naravne kulte povezoval z animizmom in manizmom, manj pa so ga zanimala poznejša časovna obdobja, še najmanj krščansko. Menil je, da so etnološki viri za rekonstrukcijo poganskega slovanstva nepomembni, zato jih v svoji raziskavi ni upošteval. Problematika slovanskih svetih kamnov je bila tako predstavljena dokaj megleno in nekonsistentno, še posebej zato, ker doslej znani dokumenti pripadajo tujim (germanskim, bizantinskim, arabskim) poročevalcem, ki niso poznali jezika, šeg in navad slovanskega prebivalstva.

Pričakovali bi lahko, da bomo o teh vprašanih izvedeli kaj več iz druge velike sinteze o kulturi Slovanov, ki jo je napisal poljski etnolog Kazimierz Moszyński, vendar nas avtor hitro pouči, da »o kultu kamnov pri Slovanih vemo sorazmerno malo«. ² To mu je zadoščalo za sklep, da ta kult ni mogel biti kaj posebno izrazit, saj bi se sicer ne izognil pozornosti raziskovalcev (etnologov). V nadaljevanju je vendarle naštel nekaj primerov svetih kamnov na Poljskem in Hrvaškem ter v Litvi, Belorusiji in Ukrajini, s tem pa diskusijo o tej problematiki tudi zaključil, če ne upoštevamo, da je o uporabi kamnov v ljudski medicini in magiji v svojem obsežnem delu poročal posebej, na nekaterih drugih mestih.

Podobno skromno je bilo doslej tudi naše znanje o »kamnih s posebnimi svojstvi« na Slovenskem. Tako bi namreč lahko imenovali kamnite in okamnele strukture različnih oblik in dimenzij (od peščenega zrna do nadčloveško velikih skalnih gmot), ki imajo

¹ Lubor Niederle, *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní: Život starých Slovanů*, Díl 2, sv. 1, V Praze 1916, str. 27–30.

² Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Tom 2, *Kultura duchowa*, część 1, Warszawa 1967, str. 514.

mitološki, religiozni, zdravilni, plodnostni, prerokovalni, zaščitniški, pa tudi memorialni, slavlilni in simbolični pomen in funkcijo in se po tem razlikujejo od drugih »navadnih« kamnov.³ V zadnjem času se naš pogled na to področje hitro bistri, bodisi zaradi novih odkritij bodisi zaradi bolj smotrne uporabe starejših, doslej večinoma prezrtih virov. Zanimivo je, da vzporedni procesi – dokaj neodvisno eden od drugega – potekajo tudi drugod v slovanskem svetu in še marsikod v Evropi. To nam ponuja možnosti primerjav in izdelave enotne terminologije in tipologije. Opirajo pa se tudi dobrodošle poti interdisciplinarnega povezovanja etnologov in antropologov z arheologi, geografi, geologi, slavisti, zgodovinarji umetnosti ipd. Zdi se torej, da smo že sposobni začrtati ves razpon problematike in ponazoriti posamezne kategorije z nekaterimi primeri iz slovenskega in do neke mere tudi sosednjega in tujega okolja. Zagotovo pa bo zdajšnja slika kmalu mogoče dodatno dopolniti, saj tovrstno védenje na našem podežlju k sreči še ni čisto utonilo v pozabo.

Tedaj ko je človek podmačil svoje naravno okolje, je vлил dušo tudi kamnom. Za starosvetnega človeka je imel kamen neko svoje notranje življenje. Njegovo govorico so ljudje dojemali zavedno ali nezavedno, hoté ali instinktivno. Seveda je to veljalo predvsem za kamne in kamnine, ki so bili sveti ali demonski, zavetniški, srečonosni in zdravilni, le v manjši ali nikakršni meri pa za druge. To hkrati tudi pomeni, da kamni sami po sebi niso bili predmet čaščenja, pač pa tisto, kar se je skrivalo v njih, »epifanija skrivnih sil, katerih mogočno delovanje so lahko opazovali v vseh naravnih pojavih in v njih slutili neko drugo, mogočnejšo resničnost«.⁴

Kamen naj bi lahko tudi rastel, tako kot živ organizem. Spomnimo se le na kozmogonske mite o nastanku sveta iz peščenega zrna ali na etiološke pripovedi o nastanku kamnite kraške pokrajine iz kamenja, ki se je vsulo iz razparane Stvarnikove vreče.⁵ Te ideje, po katerih imata vsak kamen in vsaka kovina svoje življenje in svoj spol, segajo še v babilonski, grškorski in srednjeveški evropski prostor. Čeprav rastejo v drobovju zemlje, le malo kamnov doseže zrelost. Posebno virilnost so od nekdaj pripisovali zelenemu jaspisu, ki naj bi pomagal pri težkih porodih.⁶

Idejo peščenih zrn kot zarodkov lepo ilustrira poljski rek: »Z małych ziarenek piasku wielkie góry stoją w polu« (kratko po slovensko: »Iz malega raste veliko«). Po neki poljski legendi je na začetku svetá kamenje raslo tako kot trava.⁷ Tudi na Balkanskem polotoku in pri vzhodnih Slovanih je bilo znano, da kamenje raste tako kot bilke, drevesa ali druge rastline.⁸ Na angleškem podežlju je bilo še do 19. stoletja razširjeno mnenje, da je odstranjevanje kamnov s polj nepotrebno delo, saj bodo zrasli novi in se pojavili na površju. Znale so bile tudi pripovedi, kako so iz majhnih kamnov zrasli veliki kamniti bloki.⁹

S Spodnjega Štajerskega poznamo ljudsko kresno pesem, ki vsebuje uganko:

³ Moja definicija.

⁴ Karen Armstrong, *Kratka zgodovina mita*, Zbirka Miti, Ljubljana 2005, str. 23.

⁵ Zmago Šmitek, *Odkod je ta naš svet? Slovenske pripovedi o poreklu stvarstva*, Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi, Radovljica 2000, str. 10 (št. 1), 20 (št. 18).

⁶ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, str. 222 (geslo: jaspis).

⁷ Małgorzata Brzozowska, Kamień, v: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, 1. Kosmos, Tom 1, J. Bartmiński (ed.), Lublin 1999, str. 370 (št. 84 A/b,c), 371 (št. 92 a,b,c).

⁸ Vuk Vrčević, *Narodne basne*, Dubrovnik 1888, str. 7; prim. Ljubinko Radenković, Leksičko-frazeološka rekonstrukcija religijsko-mitoloških predstava u vezi s kamenom, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 6 (1977), sv. 1, str. 446.

⁹ Jacqueline Simpson & Steve Roud, *A Dictionary of English Folklore*, Oxford University Press 2000, str. 344.

Kaj raste brez korenja?
 Kamen raste brez korenja.
 Kaj cvete brez cveta?
 Praprot cvete brez cveta¹⁰.

Slovanske paralele kažejo, da je bil to star obredni obrazec (ponekod tudi v različici, da kamen raste s koreninami).¹¹ Pri tem je treba vedeti, da so kmečki ljudje na Slovenskem še nedavno na kresni večer opolnoči nabirali praprot, ki so jo morali izrjavati iz zemlje s korenino. Verjeli so, da rastlina ob tem času zacveti, vendar le za trenutek, saj cvet takoj odtrga nevidna roka. Praprot je, tako kot kamen, varovala dom pred strelo in kačami, torej pred nevarnostmi izpod neba in izpod zemlje.¹² Vse to do neke mere pojasnjuje povezave med kamnom, praprotjo, »cvetom« in »korenjem« (koreninami), vendar s tem simbolike še ni konec. Kamen je tisti, ki vsaj po slovenski različici nima korenin in s tem ne pripada podzemlju. Videli bomo, da ga marsikaj veže na starega slovanskega boga gromovnika Peruna. V nasprotju s tem sega praprot s poganjki v podzemski svet, njeno seme pa omogoči človeku razumeti govorico živali, kar je domena podzemskega slovanskega boga Velesa. V štajerskem kresnem obrazcu bi torej lahko zaznali povezavo in dopolnjevanje dveh nasprotnih kozmičnih principov.

Kamni so bili simbolično povezani z nebom in vodo ali dežjem. Stara kulturna mesta so bila pogosto ob velikih kamnih, pri katerih so izvirali studenci. Takšna voda je veljala za zdravilno. Eden od primerov iz slovenskega okolja je kamen Videž za cerkvijo Device Marije nad Vitovljami: voda iz njegovega vznožja je lajšala očesne bolezni.¹³ Po indoevropskih mitoloških predstavah je bilo nebo kamnito. Pri starih Italikih je bila ta predstava vidna v izrazih *Iuppiter lapis* in *lapis Manalis*, kar naj bi bilo v zvezi z duhovi umrlih prednikov in s čaranjem dežja.¹⁴ Poleg tega so na kamnitih gorskih vršacih videli domovanja bogov in blaženih pokojnikov, na vrhovih nižjih hribov pa so se zbirali človeku nevarni demoni in čaravnice. Tam je svoje zborni mesto imel tudi hudič. Tja so ljudski zdravilci pošiljali škodljive duhove (uroke), ki so mučili bolnike. Na vzvišenih skalnih grotah so bila zgrajena tudi svetišča; nekatera od krščanskih so stala na še starejših kulturnih mestih. Markantni kraji te vrste so ob praznikih privabljali romarske procesije in gostili praznovanja s kurjenji kresov. Nekateri drugi hribovi pa so bili človeku neprijazni, če že ne kar prepovedani, saj so od tam prihajale nevihte, poplave in plazovi.

Ker so na mestih, kamor je udarila strela, ljudje pogosto našli kremenjak, so verjeli, da ta kamnina prihaja naravnost z neba. Nebesni bog naj bi s strelami preganjal svojega podzemskega nasprotnika v podobi kače. Pri Slovanih je imel to vlogo Perun (prim. poljsko: *kamień piorunowy*), v dobi krščanstva pa sveti Elija ali arhangel Mihael. Prazgodovinske kamnite ali bronaste sekire, ki so jih kmetje našli pri oranju in okopavanju njiv, so imeli za božje strele, ki so se zasadile globoko v zemljo. Sekire so bile že vsaj od bronaste dobe obredni predmeti, saj so bile v večjem številu odkrite v grobovih. Za obrambo proti

¹⁰ Karel Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, zvezek 3, V Ljubljani 1904–1907, str. 203 (št. 5152). Zapis Davorina Trstenjaka (Slovenski Glasnik 2 (1859), str. 82.

¹¹ Joanna Szadura, Piasek, v: *Słownik stereotypów...*, str. 411.

¹² Vinko Möderndorfer, *Verovanja, uvere in običaji Slovencev*, Druga knjiga: Prazniki, Zadruga knjižna izdaja, Znanstvena knjižnica 5, Celje 1948, str. 312–313 (št. 2651, 2659, 2660, 2663, 2665).

¹³ Inf.: Borut Koloini, Vipavski Križ.

¹⁴ Milan Budimir, Sa slovenskog Olimpa, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Univerzitet u Beogradu 1957, št. 1, str.11.

neurju so jih postavljali pred človeškimi bivališči z rezili navzgor, tako kot so se na Slovenskem še do nedavnega branili neviht tako, da so obrnili proti nebu vile, kose, srpe in kar je bilo še drugega ostrega orodja pri hiši. Ponekod na Slovenskem so najdene kamnite sekire imenovali »zmajevi zobje«. Verjeli so, da takšen kamen varuje hišo, zato so ga obesili nad ognjišče kot zaščito pred bliskom in požarom. V Kredu pripovedujejo, da je tat ukradel »zmajev zob« in ga prenesel v svojo hišo, a je še isti dan vanjo udarila strela.¹⁵

Nekateri kamniti bloki so veljali za klicarje dežja v času suše. Le redkokdaj so bili obdelani. V vasi Kokošinje (Kumanovsko, Makedonija) so štirje takšni kamni v obliki križev, ki so posvečeni svetemu Iliji, Atanasu, Petki in Rusi. Zanimiv nam je zlasti Ilija, ki je svetnik bliska, groma in dežja. Ob praznikih teh svetnikov tu žrtvujejo jagnjeta, ob suši pa prosijo za dež. V isti funkciji nastopajo tudi naravno oblikovani »kamni Kraljeviča Marka«.¹⁶

V naravi so najmarkantnejši veliki prosto stoječi pokončni ali ploščati kamni in skale, ki so jih ljudje dostikrat imenovali »božji« ali pa tudi »vražji« kamni. To so pogosto surovi neobklesani kamniti bloki, kakršne so čistili že stari Grki, Egipčani in Judje. V kulturnem smislu so podobni oltarjem, saj ob njih romarji molijo, opravljajo različne obrede in tja polagajo darove. Če so takšni kamni manjši, so lahko vzdani tudi v oltar, v steno cerkve, v podnožje križa, ob večjih kamnih te vrste pa domačini pogosto zgradijo cerkev ali kapelico.¹⁷

Cerkev Svetega duha na Ostrem vrhu na današnji slovensko-avstrijski meji je primer takšne stavbe, ki je zrasla ob svetem kamnu. Sekovski škof Martin Brenner je poročal, da je bilo tod v začetku 17. stoletja zbirališče sekte skakačev. Vaški krojač naj bi na neki skali »postavil ograjo in na njej pritrdil prižgane sveče, potem pa poklical ljudi, jim pravil, da so se prikazale čudežne luči, in jim prigovarjal, naj tam cerkev postavijo«.¹⁸ Kljub takšni razlagi pa je kult tega kamna zelo verjetno še dosti starejši in je še danes živ. Ljudje prihajajo na to mesto bodisi s slovenske ali z avstrijske strani in jemljejo s seboj koščke krušljivega kamna, da bi jih za večjo plodnost posejali po polju. Drugi nastrgajo s kamna prah in ga shranijo v denarnice, da bi pridobili več denarja. Kamen je uslišal celo tiste, ki so se želeli poročiti: obenj je bilo treba trikrat trčiti z glavo in si hkrati zamisliti konkretno ime neveste.¹⁹ Podobno ravnanje je znano po vsej Evropi: v Srbiji so npr. jemali prah z zdravilnih »votlih« kamnov, ga mešali z vodo in ga pili po žlicah.²⁰ V Makedoniji (Kučkovo, Skopska Crna gora) je morala ženska, ki ni mogla dojeti, popiti prah s čudodelnega prosto stoječega kamna.²¹ Enako je bilo tudi s kamnom svetega Vojteha na Poljskem²² in še mnogokje drugod.²³ Češki izraz *prachy* za denar, pa tudi *prachatý* (bogat, premožen) in *prachác* (bogataš) lahko izpeljujemo prav iz te vraže.²⁴ Besedo »prah« v pomenu denarja so pri nas poznali v Brkinih.²⁵

¹⁵ Pavel Medvešček, *Skrivnost in svetost kamna*, Trst 1992, str. 17 (št. 8).

¹⁶ Tanas Vražinovski, *Narodna mitologija na Makedoncite*, knj. 1, Skopje – Prilep 1998, str. 112, 114.

¹⁷ Brzozowska, str. 390–394.

¹⁸ Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, 1. del, reprint, Celje 1992, str. 687.

¹⁹ Lastni terenski zapiski, maj 2004.

²⁰ Dragutin M. Đorđević, Orljanski šuplji kamen i o kamenu u životu, običajima i folkloru, *Leskavački zbornik* 31 (1991), str. 172.

²¹ Slavica Hristova, Verovanje vo natprirodnite svojstva na kamenot – so poseben osvrt na skapocenite kamenja, *Makedonski folklor* 56/57 (2001), str. 282.

²² Brzozowska, str. 392.

²³ Prim. Nigel Pennick, *Celtic Sacred Landscapes: Sacred Stones*, New York 1996.

²⁴ Karel Pala, Jan Všíanský, *Slovník českých synonym*, 3. dop. izd., Praha 2001, str. 268.

²⁵ Inf.: Aleksander Ternovec, Ilirska Bistrica.

Kamen, ki stoji blizu Krkavč, z vklesanim antropomorfnim likom na vsaki strani, naj bi ugodno vplival na plodnost žensk, nanj pa so na praznik svetega Vida domačini tudi polagali roke. To so počeli kljub nasprotovanju krajevnega župnika. Na božični večer so se zbrali pri kamnu, kurili hrastov čok in si ob jutranjem svitu nazdravljali. Tam je bilo tudi zbirališče ljudi iz različnih zaselkov, ki so se na prošnje dneve pred vnebohodom pridružili procesiji na poti po poljih pod vodstvom župnika. Vsi ti podatki se nanašajo na obdobje ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja.²⁶

Religiozno in obredno funkcijo so imeli tudi kamni z vdolbinami. Najstarejši primerki (v Franciji, Britaniji, Španiji) izvirajo iz poznega paleolitika. Ker so dokaj številni in geografsko široko razpršeni, je mogočih več razlag o njihovi namembnosti, ki se med seboj ne izključujejo: vdolbine so bile morebiti namenjene obrednim daritvam (to bi lahko potrjevali ozki kanali, ki so ponekod služili za pretok krvi ali kakšne druge tekočine). Ker pa so takšna znamenja tudi na pokonci stoječih kamnih, gre bodisi za možnost, da so bili kamni šele pozneje postavljeni v vertikalno lego, bodisi da so vdolbine nastale v posvetitvene, obredne ali zdraviljske namene. Lahko so imele še bolj kompleksno simboliko v smislu števil, (o)zvezd(ij) ali koledarskih znamenj.²⁷ Na Poljskem (Pomorjanskem) poznamo primere, ko so slovanski prebivalci teh krajev še v 12. stoletju rabili prah s takšnih kamnov, kar naj bi pojasnjevalo nastanek skledičastih vdolbin.²⁸

V stari evropski umetnosti bronaste in železne dobe se na skalah pogosto pojavljajo vgravirani, izdolbeni ali basreliefni odtisi stopal. Danes lahko le slutimo, kakšna je bila religiozna in obredna problematika teh simbolov v starejših obdobjih zgodovine. Poznamo jih namreč tudi na širšem območju Azije v budistični in islamski tradiciji. Tako npr. bližnjevzhodni muslimani skalne odtise stopal, ki imajo zdravilno moč, pripisujejo svetniku Khidru.²⁹ Ker sta navadno upodobljeni obe stopali v spremstvu drugih motivov, domnevamo, da gre za neko magično-religiozno vsebino. Poleg tega so mere takšnih odtisov pogosto primerljive s človeškimi, zato je mogoče reči, da gre tudi za dejanske obrise stoječega človeka, posebno ker se v horizontalni smeri njegovega vidnega polja širijo še drugi likovni motivi. Po drugi strani pa je tudi mogoče, da je bilo na takšen način predstavljeno božanstvo, junak, posvečenec ali svetnik.³⁰

Prva zgodovinska omemba človeškega odtisa na kamnu je Herodotov podatek o »Heraklejevem stopalu« na reki Dnjester (*Zgodbe* 4.82). Kadar gre za sledove bogov, herojev ali velikanov, so tudi njihove dimenzije nadčloveške. Tako omenjena »Heraklejeva« stopinja meri kar blizu enega metra, sled Aleksandra Nevskega na Kulikovem polju pa 33 centimetrov.³¹ V Rusiji je veliko takih krajev že dolgo pokristjanjenih; povezovali so jih z Božjo materjo ali z različnimi svetniki. Deževnico, ki se je nabirala na takšnih krajih, so imeli za sveto. Nekatere odtise in risbe na kamnih so pripisovali tudi nečistim silam (*čerto-*

²⁶ Jana Puhar, Andrej Pleterski, Krkavški kamen v ustnem izročilu in v sklopu obredne prostorske strukture, *Studia mythologica Slavica* 8 (2005), str. 60–62.

²⁷ Paulo Pereira, Enigmas. Lugares mágicos de Portugal. Paisagens Arcaicas, Círculo de Leitores 2004, str. 172–173.

²⁸ Robert Holsten, Aus der Religionsgeschichte der pommerischen Slaven, *Zeitschrift für slavische Philologie* 19 (1944), št. 1, str. 1–6, 345–347.

²⁹ H. S. Haddad, »Georgic« Cullts and Saints of the Levant, *Numen* 16 (1969), str. 32.

³⁰ Pereira, str. 178; glej tudi: Myriam Philibert, *Le Grand Secret des Pierres Sacrées*, Paris 1992; ista, *Les Mythes Préceltiques*, Paris 1997.

³¹ A. A. Formozov, Kamen' »šeglec« bliz Novgoroda i kamni »sledoviki«, *Sovetskaia etnografija* 1965, št. 5, str. 138.

vy sledki) in jim tu in tam za zaščito vklesali znamenje križa.³² Vujevski (tudi Vujovski) kamen pri vasi Mlado Nagoričane blizu Kumanova v Makedoniji naj bi imel znamenja stopal Kraljeviča Marka ali odtise podkev njegovega konja, saj je mogoče videti mnogo krožnih vdolbin po večji površini kamnitega platoja. Širina teh kotanj je med 25 in 45 centimetri, globoke pa so od 15 do 20 centimetrov ali pa so označene le s krožnimi obrisi.³³

Druge kamnite stopinje imajo realne človeške dimenzije, tako so npr. na Pečovnikovi skali pri Šmartnem na Pohorju vidni odtisi obeh »Kristusovih« nog, v bližini pa je vidno tudi mesto, kjer naj bi bila počivala »Božja mati«³⁴. Sled Marijinega stopala je bila še na skali ob cesti, ki vodi iz Klenika pri Vačah proti Zasavski gori (nekdanji Sveti gori).³⁵ Na Uršlji gori naj bi bila skala z vdrti stopinjo svete Uršule. Blizu vasi Viskorša v Terski dolini je bil kamen z Marijinim odtisom stopala ali roke. Na pobočju pod romarsko Staro goro pri Čedadu pa so po beneškoslovenski legendi na obcestnem kamnu vidni sledovi Jezuščkovega stopala, Marijine roke in stopala ter prednjih nog oslička, na katerem sta jezdila³⁶. Pod romarsko cerkvijo Svetega križa pri Belih Vodah je kamen s krvavečimi stopinjami Matere božje, na strmi steni nad potjo pa sedi okamneta pastirica, ki je užalila Marijo, ko je z Jezuščkom potovala tod mimo.³⁷ Primer krvavečega (ali solzečega) kamna ima številne paralele v Evropi in zunaj nje ter predstavlja kamnito gmoto ali skulpturo kot živo bitje.

O odtisih konjskih podkev se je na Slovenskem že izgubila prvotnejša razlaga in so jih povezovali s turškimi vpadi v 16. stoletju. Na Notranjskem je bilo znano, da so *na Veliko Slevico /.../ nekoč prišli Turki. Hoteli so v cerkev, kjer so se skrivali ljudje, domačini. Pa se je konju turškega vojaka na cerkvenem pragu udrlo kopito. Turki so se ustrašili in niso šli naprej. Ljudje so bili rešeni. Na cerkvenem pragu pa se še danes pozna odtis konjskega kopita /.../*³⁸ »Bikova skala« pri Pliskovici (Sežana) naj bi izpolnila različne dobre prošnje. Na njej so odtisi prednjih bikovih parkljev, na katere mora človek položiti svoje dlani.³⁹ Ponekod drugod v Evropi (npr. na Poljskem) je odtis konjskega ali kozlovskega kopita v kamnu veljal za znamenje hudiča. Prepričanje, da ima hudič konjske noge, se je v Evropi utrdilo od 15. stoletja dalje. Nad Lokavcem pod vrhom Čavna je kamniti rob Konjerija (!), pod njim pa »hudičeva skala« kockaste oblike, ki ima na vrhu približno 30 centimetrov velik odtis »hudičevega parklja«. Na tem mestu naj bi hudič udaril z nogo ob skalo od jeze, ker se mu je raztrgal nahrbtnik, ko je iskal zlato. Iz odkruškov tega kamenja so današnja melišča.⁴⁰

O svetosti kamnov z odtisi govori dejstvo, da nanje polagajo različne darove in da ob njih molijo ali prirejajo procesije. Vzidajo jih tudi v oltar ali v steno cerkve ali pa jih uporabijo za podstavek križa. Ob njih ponekod postavijo tudi cerkev ali samostan.⁴¹ Iz zahodne Slovenije imamo podatek, da so domačini nosili ob poletnih sušah v kotanje

³² Isti, str. 135.

³³ Ljupčo Risteski, Etnografija na davoleška crkva kaj Vujevski kamen, Kumanovsko, *Pirajhne/Pyraichmes* 2 (2003), str. 281–287.

³⁴ Inf.: Franc Ačko, Frajhajm.

³⁵ Inf.: Jože Sevljak, Litija.

³⁶ Metod Turnšek, Od morja do Triglava. Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja, Druga knjiga, V Trstu 1954, str. 141–142.

³⁷ Tone Cevc, Okamneta živa bitja v slovenskem ljudskem izročilu, *Traditiones* 3 (1974), str. 97–98 (št. 4.1).

³⁸ Zlata Kastelic, Jože Primc, *Krvapivc*, Zbirka Glasovi, knj. 24, Ljubljana 2001, str. 102 (št. 230). Primerjaj tudi str. 102–103 (št. 231, 232) v istem delu.

³⁹ Medvešek, str. 135 (št. 117).

⁴⁰ Inf.: Borut Koloini, Vipavski Križ.

⁴¹ Brzozowska, str. 390–394.

takšnih kamnov vodo za angele ali ptice, posrednice med nebom in zemljo. Imenovali so jih »angelske skalice«. ⁴²

Za razliko od »božjega kamna« je »vražji kamen« tisti, ki je bil povezan s hudičem ali kakšnim drugim ljudem škodljivim bitjem. Navadno se odlikuje po svoji velikosti, stoji pa na neobljudenih krajih, ki so veljali za obrobne ali mejne, pogosto v vodi ali blizu nje, na gori ali hribu, v gozdu ali na polju. ⁴³ Po ljudskem prepričanju je takšen kamen nosil hudič na svojih plečih, zato so na njem vidni sledovi verig ali vrvi. O vražjem kamnu pri Miklerjih v Beli krajini pripovedujejo takole: »Vrag je nosil tisti kamen in iskal, kam bi ga del. Veriga pa se mu je utrgala. Kamen je moral ostati tam in zato se tam še zdaj vidijo koščki verige. Spodaj na kamnu je sled, kje ga je nosil na hrbtu, okoli pa obris verige, s katero je imel privezanega /.../«. ⁴⁴ Kamen je visok okoli pet metrov, ob njem pa je pred izgradnjo ceste stal še en kamen, pri katerem je bil vodni izvir. Ta kamen so pred desetletji podrli, ko so na tem mestu naredili manjši kamnolom, izvir vode pa je še vedno opazen.

Med Malo Črno in Ludranskim vrhom stoji ob potoku Vragova peč. Nekateri starejši domačini se še danes prekrizajo, ko gredo mimo. O njej vedo povedati naslednjo zgodbo: »Pri kmetu Permansku je služil hlapec Jaka, ki pa ni bil kaj dosti veren. Na sveti večer si je delal cokle. Ko so se domači zvečer pripravljali na odhod k polnočnici, ga je gospodar povabil zraven. Jaka je odvrnil, da bo še prej dokončal cokle, da bo v njih plesal. Ker je bilo nekaj snega in do cerkve dve uri daleč, so se domači odpravili okrog devetih z baklami na pot. Hlapec pa je ostal in zaklical za njimi, da jih bo z novimi coklami že dohitel. Delo se mu je zavleklo tja do enajstih. Takrat je tudi sam vzel baklo, se obul in zdirjal v dolino. Opolnoči je pritekkel do Vragove peči. Na njej je sedel sam hudič. Jaka, ki se ni ničesar bal, ga je vprašal, če gre z njim plesat, ker ima ravno nove cokle. Hudič si seveda ni dal dvakrat reči. Pograbil je Jaka in ga zavrtel. Plesala sta tako dolgo, da so se cokle čisto obrabile. Ko so se ljudje vračali iz cerkve, je Jaka ves bled in z raztrganimi podplati stal pri Vragovi peči, se tresel kot šiba na vodi in molil rožni venec. Odtlej se kamen imenuje Vragova peč«.

Kot smo že videli, hudič nastopa v različnih razlagalnih (etioloških) pripovedih. Tako naj bi odkrnil vrh hriba na Pohorju, kjer je zdaj Črno jezero, in ga zanesel proti Mariboru, da bi zaježil Dravo in naredil poplavo. Pred polnočjo pa mu je to preprečila Bela žena. Breme, ki ga je odvrigel, je hrib Kalvarija s cerkvico Matere božje. ⁴⁵ Drugi »hudičevi« kraji so dobili svoja imena po ozkih in temačnih soteskah, kjer stojijo vražji mlini, mostovi ipd. ⁴⁶ Takšen je slikoviti Hudičev stol pri slapu Pekel na Bohorju. ⁴⁷ Domnevamo lahko, da so bili nekateri poganski mejni, žrtveni in kulturni kamni šele v času krščanstva preimenovani v »hudičeve kamne«. ⁴⁸ Tako naj bi si na Špičastem kamnu v Leskovcu nad

⁴² Inf. Ljoba Jenč v dokumentarnem filmu *Med hribi kačjih glav*, scenarista: Jadran Sterle in Hanka Kastelicova, Izobraževalni program TV Slovenija 2004.

⁴³ Brzozowska, str. 386–390. V zvezi s tem je zanimiv tudi češko-nemški toponim *Höllmühle*.

⁴⁴ Bogomira Kure, *Zgodbe ne moreš iz žakla zvrnit. Folklorne pripovedi iz Bele krajine*, Zbirka Glasovi, knj. 28, Ljubljana 2004, str. 39 (št. 49).

⁴⁵ Jakob Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1930, str. 308 (št. 225/I., II.); Podobno tudi F. Vrečko, *Kako je nastal Holmec, Popotnik* 1885, str. 44.

⁴⁶ Primerjaj: Ivan Lutterer, *Ráj a peklo v toponymii Čech, Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*, Polska akademія nauk – Oddział w Krakowie, Prace komisji językoznawstwa Nr. 17, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, str. 215.

⁴⁷ Inf. Barbara Ternovec, Škofja Loka.

⁴⁸ Hünnerkopf, Stein, v: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Hanns Bächtold-Stäubli in Eduard Hoffmann-Krayer (hrsg.), Bd. 8, str. 397.

Šentjanžem hudič brusil roge. Ta kamen je neobklesan, visok okoli 1,5 metra in označuje staro zemljiško mejo.⁴⁹

Mejne kamne so poznali tudi pastirji. Kaže celo, da so bili prav oni tisti, ki so skupaj s svojimi čredami ustvarjali prve ostrejšje zemljiške meje in »upravne teritorije«. ⁵⁰ Ko so iz Bohinja vodili čredo živine na planino Zalisc, so se ustavili na Polani (Poljani), napojili krave in si odpočili. Vodja karavane jim je ob tamkajšnjem kamnu najprej razložil, da tod poteka meja med dolinskim svetom »Solzne doline« in planinskim svetom »Svete planine«. Nato je sédel na kamen in med križanjem nog (izmenično leve in desne) molil ob prisotnosti klečečih ali stoječih spremljevalcev. Nato se je obrnil še v smer planine in z dvignjenima rokama molil, da bi pastirji z živino lahko prišli na njeno ozemlje, imeli dobro vreme in pašo, dovolj vode in lepega vremena, zdravje ljudi in živine in varnost pred nesrečami na prepadnih pobočjih.⁵¹

Na hribu Perun, v pogorju Mosorja med Splitom in Omišem, je bil v zemljiškem zapisu iz leta 1178 omenjen »zmij kamik«. To bi pomenilo »kačji/zmajski kamen«, tj. kamen Perunovega mitičnega nasprotnika, ki se je skrila na to mesto pred Perunovo strelo. Kamen je imel neko funkcijo v zvezi s pravnim potrjevanjem zemljiške posesti. Meril je približno 6 x 5 metrov, uničen pa je bil v 50. letih prejšnjega stoletja. Bil je del kamnitega grebena, ki se vijuga od podnožja hriba do reke Žrnovnice. Na istem območju obstaja tudi mikrotoponim »triščeni kamik«. ⁵² Ker nekateri zgodovinski viri dokazujejo staroslovansko priseganje k gromovniku Perunu in/ali podzemskemu bogu Velesu/Volosu pri vzhodnih Slovanih, je mogoče, da je takšna sakralna prisega obstajala tudi pri južnih Slovanih. Stara slovenska in slovanska beseda za prisego je *rota* (primerjaj starocerkvenoslovansko *rotiti se*, zaklinjati se, prisegati). ⁵³ Prelom prisege ali krivo pričevanje kot greh obsojajo že Brižinski spomeniki. ⁵⁴ Takšna prisega je bila tudi del obreda ustoličevanja koroških vojvodov. Ta je še do konca 13. stoletja vseboval trikratni obhod zbranega ljudstva okoli knežjega kamna ob petju slovenskih slavnih pesmi.⁵⁵

Francoski slavist André Vaillant je slovensko *roto* razlagal kot zbor, na katerem so se udeleženci pri prisegi postavili v krog. ⁵⁶ Žal ne vemo, če je bil v središču takšnega kroga kdaj tudi kamen. Potrjeno pa je, da so bile prisege vedno na prostem, da bi bili lahko priče tudi bogovi, ki bi takoj kaznovali krivoprisežnike. Po tem načelu so bila pomembna zborovanja v nekaterih slovenskih pokrajinah ob kamnitih mizah pod lipami. ⁵⁷ Vinodolski zakonik s konca 13. stoletja omenja ustaljena mesta, kjer se polagajo prisege. ⁵⁸ Slovenski ljudski pregovor pa pravi: »Tako imate vse odprto, kakor da bi prisegali.« ⁵⁹ Iz *rote* je izpeljan toponim Rotišče/Rotheis blizu kraja ustoličevanja na Koroškem.

⁴⁹ Inf. Zdravko Remer, Sevnica.

⁵⁰ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, str. 62.

⁵¹ Joža Čop, O Črnem biku ali Črnem juncu, *Studia mythologica Slavica* 9 (2006), str. 346–347.

⁵² Radoslav Katičić, Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 34 (1988), str. 60–61, 63.

⁵³ Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997, str. 545.

⁵⁴ *Brižinski spomeniki*, Znanstvenokritična izdaja, Ljubljana 1993, I/14–15, II/23, III/33. Primerjaj tudi: Sergij Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, Zbirka Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996, str. 149–154.

⁵⁵ Katja Škrubej, »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva, Ljubljana 2002, str. 71.

⁵⁶ Vilfan, str. 150.

⁵⁷ Isti, str. 131, 154–155, 206.

⁵⁸ Škrubej, str. 171.

⁵⁹ Ista, str. 173.

Podobno kot »vražji kamen« je mejnik med dvema svetovoma »beli kamen«, vendar bolj v kozmološkem smislu. Predstavlja središče svetá (tako kot mitična »svetovna gora« ali »kamen sredi morja«). V slovanski folklori najdemo številne primere predstav, da na »belem kamnu« prebivajo Kristus in/ali svetniki. Ker je ta kamen začetek in konec vsega, lahko na »drugo stran« prenese tudi bolezen. Zato so beli (ali tudi raznobarvni) kamenčki velikosti oreha, prineseni iz potoka, priljubljeno sredstvo ljudske medicine. Na Banjški planoti v zahodni Sloveniji so raznobarvne kamenčke iz potoka čez noč pustili v posodi z vodo in jo zjutraj pili. V skladu s tem je tudi razširjeno mnenje, da »se vsaka voda očisti, če preteče čez devet kamenčkov v strugi«.

V Lučah je ljudska zdraviteljica Angela Kladnik – Jerčela lajšala kačji pik s kamenčki iz potoka, ki jih je najprej zagovorila in nato z njimi drgnila okoli prizadetega mesta.⁶⁰ Zadrečan, zdravilec s Kolovrata nad Mozirjem, je prav tako uporabljal raznobarvne prodnate kamne v velikosti oreha. Za vsako bolezen je izbral kamen določene barve. Čezenj je najprej napravil križ, nato pa z njim vlekel po bolnikovem telesu od glave do petá. Ob recitiranju zagovora se je s kamnom dotaknil še vseh drugih delov telesa.⁶¹ Pomemben je podatek iz Solčave, da so bili zdravljeni le kamenčki izpod mostu, prek katerega so nosili pokojnike na pokopališče!⁶² Kamen je torej simbolična meja med življenjem in smrtjo ali med tem in onim svetom (tako kot kamniti hišni prag).

Tudi v Srbiji je bila znana praksa zdravljenja s potočnimi kamenčki »belutki«. V nekaterih tovrstnih zapisih je omenjeno, da je terapija potekala na pustih razpotjih, kar le še potrjuje naše domneve o liminalni simboliki teh kamnov.⁶³ Po nekaterih srbskih razlagah so bili beli kamni v velikosti orehov ostanki gromovnikovih strel, ki so se zapčile v tla in se po določenem številu let dvignile na površje zemlje. Ljudje so jih nosili s seboj kot talismane.⁶⁴ Prodnati kamni so bili tudi v severni Indiji nekaj svetega, povezani z bogom Šivom.⁶⁵

»Kamni svetega Pavla« so bili največkrat umetno narejeni in oblikovani kot kovanci s podobo Janeza Krstnika na eni strani in reliefnim simbolom križa na drugi strani. Na Koroškem so modrasov ugriz zdravili tako, da so s takšnimi »kamni« najprej krožili okoli rane, potem pa jih položili na prizadeti del telesa. Ob tem so ponavljali zagovor, v katerem je bil omenjen sveti Pavel (*Šenpáv*). To je omenjenim »kamnom« tudi dalo ime.⁶⁶ Ponekod pa so za »kamne svetega Pavla« imeli kar navadne prodnate kamne, kot kaže primer Matevža Drečnika, dninarja in kočarja s Kolovrata nad Mozirjem. Omenimo še, da je slednji vedno zaključil zagovarjanje tako, da je poslal bolezen v kamnolom Stoparjeve peči.⁶⁷

Poldragi kamni, jantar in kristal so imeli že v antiki in zgodnjem srednjem veku magičen pomen, zato jih najdemo tudi v tedanjih grobnih pridakih.⁶⁸ Poldragi in dragi kamni naj bi po ljudskem mnenju izboljševali vid in zdravili očesne bolezni. Takšne kamne

⁶⁰ Aleksander Videčnik, *Rože in čarovnije*, Mozirje 1995, str. 118.

⁶¹ Isti, str. 114, 117.

⁶² Isti, str. 137, 142.

⁶³ Dordević, str. 174.

⁶⁴ Vuk S. Karadić, *Srpski rječnik*, 2. izd., Beč 1852, geslo *grmljeti*.

⁶⁵ Makhan Jha, *Anthropology of Ancient Hindu Kingdoms. A Study in Civilizational Perspective*, New Delhi: MD Publications 1997, str. 81.

⁶⁶ Videčnik, str. 138.

⁶⁷ Isti, str. 25.

⁶⁸ Iva Mikl Curk, *Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih*, *Zgodovinski časopis* 51 (1997), str. 458.

so najprej zarotili in jim s tem vlili moč. Ponekod na Slovenskem (v Selški in Poljanski dolini, v Škofji Loki in v Kropi) so tako od 18. do začetka 20. stoletja uporabljali ogrlice iz poldragih kamnov (npr. iz ahata in jaspisa) in brušenega stekla. Imenovali so jih »jagode za oči«, saj so bile navadno v obliki in velikosti človeškega očesa, lahko pa tudi v dimenziji fizioloških zrn. Bolniki so čez noč takšne ogrlice nosili okoli vratu, podnevi pa so jih položili v skledo, napolnjene z vodo, da so se prepojile z njeno življenjsko energijo.⁶⁹

Iz izročila mnogih narodov je razvidno, da je bila zelo razširjena vera v čudežne lastnosti dragulja v kačji kroni. V Bosni je bil kot amulet cenjen okovan blede rumen kamenček, ki so ga na rdeči vrvici nosili okoli vratu. Zanj je veljalo, da je kačja krona, ki je nastala v glavah nekaterih kač, ko so dočakale devet let starosti.⁷⁰ Po indijskih *Jātakah* (*Manikāntha Jātaka*, št. 253) je kačji kralj imel dragulj, ki je prinašal jedačo in drugo bogastvo po željah lastnika.⁷¹ Po nekaterih drugih starih interpretacijah je takšen kamen nastal v gadjem gnezdu. Izročilo keltskih druidov, ki ga je zabeležil Plinij leta 77, pripoveduje, da se poleti ob določeni lunini meni kače zberejo in se prepletejo v klobčič. Iz svoje slin ustvarijo kačji kamen (*Naturalis Historia* 29.12). Ta se je na Slovenskem imenoval »žiljštajn« in so si ga predstavljali kot pisane kroglice, ki so bile nanizane skupaj kot molek.⁷²

Kot talismane ali zdravilne kamne so v Srbiji uporabljali tudi kamenodobne sekire, najdene na poljih. Skozi odprtino takšne sekire so molzli živino, da bi jo ozdravili. Na Slovenskem je še sredi 19. stoletja veljalo, da môra s svojim urinom preluknja kamne, ki so potem obrambno sredstvo proti njej.⁷³ Na vratih obešen votli kamen je ščitil domače pred moro in vedomcem.⁷⁴ Na Koroškem so skozi »kačji kamen« (kremenjak, ki je imel v sredini luknjo) prelili mleko in ga dali piti otroku, ki je imel krče. Takšne kamne so do sredine 19. stoletja polagali tudi na mesta, kjer je človeka pičila kača.⁷⁵ Kamen z odprtino (»jamnik«) je bil ponekod, npr. v Otoščah pri Sežani, postavljen na hišno streho, da je odganjal strela in točo, ali v hlev, da je branil živino pred duhovi in kačami, ki so kravam sesale mleko.⁷⁶ Preluknjani prodnati kamenčki (z naravno odprtino) so v Angliji služili kot obramba pred čarovnico, moro ali zlim pogledom. Ljudje so jih nosili v žepih ali jih obešali nad posteljami. Večje so namestili tudi v hleve ali na hlevska vrata.⁷⁷

Naravno perforirani ali umetno izklesani prstanasti kamni so bili lahko tudi večjih dimenzij, tako da se je skozi njih lahko prevlekel človek. Znani so nam (predvsem iz starejših obdobij) na razsežnem ozemlju od zahodne Evrope do Azije, povsod pa predstavljajo simbol regeneracije. Tisti, ki se povleče skozi odprtino, je ozdravljen ali znova rojen. Po nekaterih razlagah je bilo mitološko jedro teh obredov v tem, da naj bi kamen razmejeval naš svet od onega sveta. Zato naj bi se bolnik splazil skozi vrzel v kamnu (ali tudi pod njim) v smeri od vzhoda proti zahodu, kar je simbolično ponazarjalo odhod v onstranstvo. Tam je

⁶⁹ Rudolf Andrejka, Jagode za oči, *Etnolog* 7 (1934), str. 183–185.

⁷⁰ S. Sielski, *Hamañlija*, Zagreb 1941, str. 24.

⁷¹ U. P. Arora, *Motifs in Indian Mythology. Their Greek and Other Parallels*, New Delhi: Munshiram Manoharlal 1981, str. 155.

⁷² J. Tušek, Pripovedke iz Martinjverha, *Slovenski Glasnik* 1 (1858), zv. 2, str. 97–98.

⁷³ Matevž Ravnikar, *Poženčanove pravljice*, Zbrala Marija Stanonik, Radovljica 2005, str. 75 (št. 51).

⁷⁴ Franc Kotnik, *Slovenske starosvetnosti*, Slovenska poljudnoznanstvena knjižnica Svet, št. 4, Ljubljana 1943, str. 119.

⁷⁵ Nena Židov, Ali so metode alternativne medicine v Sloveniji res nekaj povsem novega?, *Etnolog* 10/61(2000), str. 146.

⁷⁶ Medvešček, str. 143 (št. 125).

⁷⁷ Simpson & Roud, str. 182.

za dokaz prisotnosti pustil kos svoje obleke in se vrnil po isti poti. Veljalo je tudi, da se grenniku takšno dejanje ne bi posrečilo.⁷⁸ Po drugi razlagi je onkraj kamna obesil del oblačila na drevo, da bi na deblo prenesel svojo bolezen. Po Valvasorju je bil v gozdu Medvednica pri Turjaku votel kamen, ki je ozdravil poškodbe in bolečine hrbta.⁷⁹ »Votel kamen« se je imenovala tudi pečina na Pohorju, ki je prav tako zdravila različne bolezni tistim, ki so se prevlekli skozenjo.⁸⁰ Velik prstanast kamen (*āmalaka*) leži celo na vrhu severnoindijskih hinduističnih svetišč. Skozenj poteka simbolični »steber«, ki se dviga proti nebu, torej je simbol izhoda iz tega sveta in prehoda v nebesa.⁸¹

Na Cerkljanskem je ohranjeno ljudsko izročilo o kamnu (»binklu«), ki je varoval hišo in naj bi bil v znamenju ognja (sonca), zemlje ali vode. Če bi lastnik na tak kamen pozabil ali ga uničil, bi propadla domačija in vse posestvo. Zato je gospodar hiše svojemu nasledniku o lokaciji kamna povedal šele na smrtni postelji. Tujci za to skrivnost niso smeli izvedeti. Kamen zavetnik je torej lahko stal kjerkoli na posestvu. Poseben pomen pa so imeli tudi veliki kamni (»tročani«), ki so bili vzdani v temelje stavb.⁸² V Srbiji je bilo treba na vzhodni vogal hiše vgraditi večji kamen in ga posvetiti s krvjo daritvene živali (petelina ali jagnjeta).⁸³

Ljudsko domišljijo so razvneli tudi kamni in skale nenavadnih oblik. Takšnih je v slovenskem gorskem in kraškem okolju veliko. V njih so domačini velikokrat videli okamnena človeška, živalska ali mitična bitja: lovca, pastirja s čredo, coprnico, grofico, Turke, Francoze, »babo«, »ded(c)a« ipd. Ljudske razlage o vzrokih okamnitve so bile zelo različne. V kamen spremenjeni svatje so si kazni prislужili, ker naj bi preklinjali Sonce (fragment predkrščanske vere?), drugim pa se je to zgodilo, ker so žalili Boga, Marijo, svetnike, skrunili nedeljo ali kakšen drug praznik, ovirali zidavo cerkve, grozili duhovniku ipd. Nekateri so bili tudi neusmiljeni (s »kamnitim srcem«!), nezvesti, krivi pričevalci ali pa so preprosto okamneli od prehudega strahu.⁸⁴ Motiv okamnitve po lovčevem streljanju na Marijo ali na njeno podobo je po mnenju Toneta Cevca verjetno poznejša varianta zgodbe o poskusu uplenitve mitične živali (npr. belega gamsa) in o kazni, ki temu sledi.⁸⁵

»Babe« so bile ženski demonski liki in zaveznice mračnih sil, saj naj bi po slovenskih razlagah okamnele bodisi tedaj, ko so zaslišale cerkveni zvon, bodisi ko so poklicale na pomoč hudiča.⁸⁶ Kot zaščitnice planin so jih poznali tolminski in gorenjski pastirji, slednji so jim celo darovali hlebec kruha ali krajcar, da jim ne bi škodovali z neurjem. Rusi, Belorusi in južni Slovani so poznali kamnite antropomorfne nagrobnike, ki so jih ponekod (npr. v Rusiji) imenovali »babe« in ob njih prosili za dobro letino in za dež. Antropomorfnost obliko imajo tudi armenski kamniti križi »hačkari«, ki izvirajo iz 8.–9. stoletja in so prav tako imeli zdravilno in plodnostno funkcijo.⁸⁷

⁷⁸ Radenkovič, str. 449.

⁷⁹ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, Vol. 4, str. 560–561.

⁸⁰ Trstenjak, *Slovenski Glasnik* 5(1860), str. 109.

⁸¹ Stella Kramrisch, *The Hindu Temple*, Vol. 2, Delhi: Motilal Banarsidass, str. 351–352.

⁸² Pavel Medvešček, *Let v lunino senco – pripovedi o starih verovanjih*, Nova Gorica 2006.

⁸³ Dordevič, str. 174.

⁸⁴ Cevc, str. 81–112.

⁸⁵ Isti, str. 107–108.

⁸⁶ Isti, str. 91–92 (št. 4.1–4.3), 99 (št. 1.1).

⁸⁷ Alexander A. Pančenko, *Issledovanija v oblasti narodnog pravoslavija. Derevenskie svjatyni Severo-Zapada Rosii, Sankt Peterburg* 1998, str. 186 sl.

Nekatere petrificirane strukture ne predstavljajo mitoloških likov neposredno, temveč le nakazujejo njihovo prisotnost, kar smo omenili že v primeru stopinj v kamnu. Tako je npr. v podzemski jami pri Socerbu kamnita »postelja« svetnika, ki naj bi nekoč tam bival. Nekateri domačini so v tej jami nabirali *božje kamnje* (rdečerjavo sigo ali kapnike) in jih hranili med okenskimi križi, da bi odvracali strela.⁸⁸ Na slovenskem Krasu so v kamnitih tleh ponekod vidne kolesnice (sledovi rimskih voznih poti), kjer naj bi se vozila Šembilja (sveti Elija) v gorečem vozu. Že Valvasor omenja »knežjo mizo« pri izviru Kamniške Bistrice, pri kateri so si postregli plemiški lovci, kadar so prišli v te kraje. Ta »miza« je bila ovalen kamen dolžine okoli 8,5 metrov, debeline 25 centimetrov in višine 625 centimetrov, z napisom iz leta 1563. Plošča je bila uničena konec 19. stoletja.⁸⁹ Bližina vode, omemba gostije (obreda?) in bližnji kraj, kjer hudič čuva zaklad, pa potrjujejo, da gre zelo verjetno za nekdanji poganski obredni prostor.⁹⁰ Tudi na Slovaškem stoji več skalnih vrhov, o katerih pripovedujejo, da je tja kralj Matjaž hodil na lov in obedel. Zato naj bi bilo tam videti v skalo vklesano mizo.⁹¹ Merlinov vrh pri mestu Carmarthen v Walesu ima skalo v obliki (pre)stola, ki je povezana s pripovedmi o arturijanskem junaku Merlinu. V zvezi s tem bi lahko bilo tudi evropsko izročilo o dolmenih, ki je spomenike v obliki miz pripisovalo velikanom, hudiču ali posameznim vladarjem.⁹²

»Kačje glave« so zaobljeni ledeniški kamni, v katere so ljudje med posebnim obredom izvrtali dve luknji, ki simbolizirata očesi. Takšen kamen, postavljen na privzdignjen prostor (visoko skalo ali hrib), je predstavljal nekakšno svetišče, kamor so se ob julijski polni luni v mraku povzpeli fantje in moške iz okoliških vasi in prosili za dobro letino. Ta šega je bila živa še do začetka 20. stoletja na Trnovsko-Banjški planoti, kjer je bilo doslej odkritih sedem takšnih kulturnih mest. Ob zori so na povratku domov iskali med skalami kačje kože, ki so predstavljale proces obnavljanja in pomlajevanja in so ostale od levitve teh živali. Najditelju naj bi kačja koža prinesla srečo, tako kot tudi »steniki«, okamneli repi stoletnih gadov in modrasov. Verjeli so še, da bi se tistemu, ki bi »kačjo glavo« skušal odnesti, za kazen zmešalo. Trije hribi nad vasjo Lokovec se imenujejo Kačja glava, Črna glava in Peščena glava.⁹³

Ljudi so že od nekdaj fascinirali tudi fosili rastlin in živali. Hranili so jih kot okrasne predmete, saj so pogosto imeli obliko spirale ali radialnih žarkov (amoniti, korale). Prilagali so jih tudi v grobove pokojnikov, torej so imeli nek spiritualni pomen. Seveda smo vse do 17. in 18. stoletja kaj malo vedeli o njihovem biološkem poreklu. V srednjeveški in zgodnji novoveški znanosti so jih imeli za »igre narave« (*lusus naturae*), za produkt »višjih sil« (*spiritus architectonicus* ipd.) ali za preostanek vesoljnega potopa.⁹⁴ Valvasor v svoji *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) opisuje, da se blizu Strahovelj nahaja v zemlji neka snov, ki je črna kot

⁸⁸ Podatek mi je prijazno posredoval Božo Premrl, nanaša pa se na hišo v Socerbu 12 (Terenski zvezek 9A, 25.8.1990).

⁸⁹ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, Vol. 2, str. 152 in 605.

⁹⁰ Anton Šivic, *Knežja miza v Kamniški Bistrici*, *Kamniški zbornik* 9 (1963), str. 133-136; Benjamin Štular, Ivan M. Hrovatin, *Slovene Pagan Sacred Landscape – Study Case: The Bistrica Plain*, *Studia mythologica Slavica* 5 (2002), str. 57-58.

⁹¹ Ján Komorovský, *Kratochvil'ne pribehy král'a Mateja*, Bratislava 1972, str. 51-54.

⁹² Erich Wimmer, Grab, Grabwunder, v: *Enzyklopaedie des Maerchens*, Bd. 6, Berlin-New York 1999, str. 32.

⁹³ Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev*, knj. 2, Ljubljana 1989, str. 385.

⁹⁴ Herbert Hagn, *Maria-Ecker-Pfennige-Versteinerungen aus dem Chiemgau als Wallfahrtsandenken*, *Völk-skunst* 2 (1979), št. 3, str. 167.

zemeljsko oglje.⁹⁵ V lekarnah so jo imenovali »zmajeva kri«, najbrž sledeč nemškemu izrazu »Drachenblut«, na Kranjskem in Koroškem pa tudi »premogova kri«. ⁹⁶ Beseda »premog« je na Slovenskem v preteklosti označevala tudi zmaja. K tej asociaciji je prispevala ljudska razlaga, da zmaj živi v kamniti notranjščini zemlje. Paralelo temu najdemo tudi v romunščini, kjer je ljudski izraz za zmaja (verjetno prevzet iz slovanskih jezikov) »kamen«.

V Dednem vrhu pri Krškem je bila še nedavno živa vera, da so okamnele školjke iz rodu *Cardium*, ki so jih kmetje našli v zemlji, srca čarovnic, ki so bile sežgane na grmadi. Te školjke so podobne človeškemu srcu in so zato tudi dobile tako ime. Če takšno srce položiš v levi kot bivališča ali hleva in na dan najdbe vsako leto opraviš molitev za dušo čarovnice, je tvoj dom varen pred strelo. Iz teh fosilov so pripravljali tudi zdravilo za živino, kadar se ji je zaprla voda; tedaj so jih zdrobili in prah prekuhali v mleku in studenčnici. V Istri pa je bilo razširjeno izročilo, da so z velikimi petrificiranimi hišicami morskih ježkov nekdaj pogani kamenjali in ubili svetega Štefana.⁹⁷

Na praznik svetega Štefana, 26. decembra, je bilo na Slovenskem znano trosenje blagoslovljene soli po poljih in vinogradih.⁹⁸ Na ta način naj bi bili povečali rodovitnost zemlje in preprečili škodo ob neurjih. Če so tega dne ljudje in živina pojedli malo »Štefanove soli«, so si – po tedanjem prepričanju – za tisto leto zagotovili zdravje. Zato so jo uporabljali tudi pri zdravljenju bolnikov in ob slovesu od umirajočih. Kot simbol rodovitnosti so jo dajali v shrambe ali med denarne prihranke.⁹⁹ Z njo so posolili meso zaklanega prašiča in tele, ki je šele prišlo na svet.¹⁰⁰ Te prakse spominjajo na že omenjeno potresanje koščkov svetega kamna in zauživanje kamnitega prahu, zato jih lahko razlagamo kot odgovor krščanske Cerkve na poganski kult kamnov. To potrjuje tudi ljudsko enačenje izrazov »kamen svetega Štefana« (tj. kamen, s katerim je bil ta svetnik kamenjan) in »sol svetega Štefana«, ¹⁰¹ Po slovenski ljudski pesmi je svetnik spremenil kamnito gomilo nad svojim grobom v kapelico in »kamnito sol«:

Zvečer je bla groblja kamnja,
zjutraj je bla kamnitna sol:
»Na moj god dan bo žegnana.«¹⁰²

Tudi drugod v Evropi je veljala sol za sveto. Ker naj bi imela apotropijske lastnosti, so jo polagali na jezik novorojencem ali jim jo priložili ob krstu, jo trosili v žepe novoporočencev ali v čevlje popotnikov (za srečno pot), ali pa so jo v isti namen uporabili ob vselitvi v hišo ali stanovanje, ob zgraditvi novega vodnjaka ipd,¹⁰³ Kot prvotna substanca je bila cenjena tudi v evropski alkimiji (enako kot zlato) in je ponazarjala središče stvarstva.¹⁰⁴

⁹⁵ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, Vol. 1, str. 152 in Vol. 3, str. 428.

⁹⁶ Kelemina, str. 244 (št. 176).

⁹⁷ Rajko Pavlovec, *Zmote in zablode v paleontologiji*, *Proteus* 51 (1989), str. 301; isti, *Ljudsko verovanje v terciarne fosile*, *Proteus* 40 (1978), str. 195; B. Barčič, *Hlibci sv. Stipana*, *Istarska Danica* 1951, str. 55–58.

⁹⁸ Rado Radešček, *Slovenske ljudske vraže*, Ljubljana 1988, str. 346.

⁹⁹ Alenka Goljevšček, *Mit in slovenska ljudska pesem*, Razprave in eseji 25, Ljubljana 1982, str. 116–117.

¹⁰⁰ Kotnik, str. 56.

¹⁰¹ Helmut Hiller, *Sve o praznovjerju*, Zagreb 1989, str. 166–167.

¹⁰² Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, zvezek 1, V Ljubljani 1895–1898, str. 596 (št. 633).

¹⁰³ Medvešček, *Let v lunino senco*.

¹⁰⁴ Gilbert Durand, *Antropološke strukture imaginarnog*, Zagreb 1991, str. 229–230, 240.

Pokop pokojnikovega trupla v skalnati jamski votlini nam je znan že od samih začetkov človeške zgodovine, kar je pozneje dalo tudi navdih za gradnjo megalitskih grobnic, piramid, katakomb, nekropol, mavzolejev in drugih kamnitih gradenj. Te naj bi pokazale pomembnost preminulega na tem in na onem svetu. Privilegij te vrste seveda ni pripadal veliki večini ljudi brez imenitnega imena in porekla. Zato so postala skromna posmrtna obeležja slednjih (lesena ali kamnita) kmalu neprepoznavna in zapisana le v spominu potomcev. V Sloveniji o tradiciji kamnitih nagrobnikov še ne vemo veliko, njihov pojav pa postavljamo v pozni srednji vek, v povezavi z ambicijami fevdalcev in bogatečih meščanov. Zanimivo, da ima častitljivo starost nagrobnik mariborskega judovskega rabina Izraela Isserleina s konca 15. stoletja, ki ga hrani Pokrajinski muzej v Mariboru. V zavesti ljudi so nagrobniki postali bivališča rajnikov, kar je v slovenski kolektivni zavesti še danes močno prisotno.

Prastara je tudi misel, da je kamen, kakršenkoli že, pomenil breme, ki naj mrtvega (in njegovo dušo) zadrži v grobu. To je veljalo zlasti za duše, ki niso našle počitka ne na tem in ne na onem svetu, za samomorilce in za tiste, ki so dočakali nasilno smrt. »Na Spodnjem Štajerskem /.../ časte Slovenci še zdaj spomin na tiste, ki so izgubili življenje po kakšnem nesrečnem naključju ali jih je pokončala morilčeva roka. Take spomenike najdemo povsod po gozdovih in na samotnih poteh. Na ono mesto, kjer je padel popotnik v prepad ali je bil ubit od razbojnikov ali pa ga je doseglo tajno maščevanje, vrže prvi mimoidoči nekaj kamenčkov, da se duša pokojnega ne bi vračala iz groba. Ker je ta vera splošno razširjena in opravi vsakdo, kdor pride mimo, to delo, narastejo ti kupi sčasoma do dokajšnje veličine. Groza obhaja popotnika ob teh grmadah, ležečih kje v divjem gozdu ali pa na vdratih bregovih kake ložnice /.../«¹⁰⁵

Fran Levstik je leta 1858 popisal, kako je nedaleč od Litije videl »tri grmade eno za drugo« in nadaljeval: »Po slovenski zemlji je navadno, da se meče na tako mesto, kjer je kdo z nesrečno smrtjo umrl, vejica ali kamen ter se govori: 'Bog se usmili tvoje duše!' /.../ Narod sploh trdi in veruje, da se ne sme raznesti ali zapaliti dračje, ki leži v žalosten spomin, ker bi mrtvec na onem svetu potem ne imel pokoja: hodil bi strašit in klicat, dokler bi zopet ne dobil novega kupa.«¹⁰⁶

Najstarejši takšen zapis poznamo iz Istre. Zapustil nam ga je G. F. Tommasini v 17. stoletju; »Tja, kjer so koga ubili, mečejo kamenje: kdor gre mimo, vrže enega, in če je to ob javni cesti, se kmalu nabere velik kup, namesto da bi, kot v Italiji, tam postavili križ, to pa naj bi počeli zato, da bi se teh mrtvih spomnili in zanje molili, saj, ko vržejo kamen, prosijo za večni njegov pokoj ali kaj drugega. Pa tudi hudobna ni misel, da se s kupom kamenja postavi pomnik ostudnega umora, zločina, še kako škodljivega človeški naravi.«¹⁰⁷ Srbi so na enak način delali *gomile* ali *prokletije* in s tem obsojali neznanega krivca (požigalca, tatu ipd.). Na določenem kraju so postavili lesen drog. Na to mesto so mimoidoči metali kamne, ob tem pa izrekli kletev, ki naj doseže kršitelja.

Na mestih, kjer je kdo umrl ali je bil usmrčen, so ljudje seveda postavljali tudi spominska obeležja v obliki križev in stebrih znamenj. Urbar šempetrške cerkve iz leta 1517 v ljubljanskem Mestnem arhivu omenja, da je stal na sedanjem Friškovcu kamniti križ, pri

¹⁰⁵ Johann Gabriel Seidl, *Sagen aus Steiermark* (hrsg. Von A. Schlossar), str. 74; cit. po: Kelemina, *Bajke*, str. 159 (št. 104).

¹⁰⁶ Fran Levstik, *Martin Krpan. Popotovanje od Litije do Čateža*, uredil, spremno besedo in opombe napisal Blaž Tomaževič, Knjižnica Kondor, zv. 20, Mladinska knjiga 1984, str. 43–44.

¹⁰⁷ Giacomo Filippo Tommasini, *Zgodovinski komentariji o Istri*, Ljubljana 1993, str. 59–60.

katerem so obglavljali zločince.¹⁰⁸ Krvavo znamenje pri Kamniku prav tako stoji na kraju, kjer so izvrševali krvne kazni in pokopavali obsojence. Ljudsko izročilo trdi nekoliko drugače: da je spominski kamen za svojo umorjeno hčer leta 1510 postavil neki kmet iz Podgorja.¹⁰⁹ Lastniki gradu Hrastovec pa so leta 1665 ob cesti proti Lenartu dali zgraditi kamnit spominski steber za obsojenko, ki so jo tam obglavili.¹¹⁰

Središče naših kamnitih križev je predvsem na Krasu, delno tudi na Štajerskem. Delimo jih na nagrobne, obcestne in mejne. Včasih je težko opredeliti tip in namen takšnih znamenj, saj tudi spominski in nagrobni kamni lahko stojijo na meji, torej na »nikogaršnji zemlji«. ¹¹¹ Nagrobni križi so npr. stara kužna znamenja (»kužni križi«, »pomorni križi«), ki stojijo ob prometnih poteh in sporočajo mimoidočim imena pokojnih, ki so tam pokopani.¹¹² Lep primer mejnega križa je tisti, ki ga je škof Hren dal postaviti na Črnicu kot znak meje med Kranjsko in Štajersko in ga je nekaj let zatem, leta 1611, znova posvetil.¹¹³ V to skupino bi lahko uvrstili še zaobljubne (votivne) križe, ki pa so na Slovenskem redki, saj so v ta namen gradili predvsem kapelice. Nekateri stari votivni križi spominjajo še na čase turških vpadov, tako npr. »Pinterjev križ« v Srževici pri Ponikvi na Štajerskem¹¹⁴ ter Turški znamenji pod Svetim Primožem nad Kamnikom in pred Novo vasjo nad Višnjo goro.¹¹⁵ Božjemu ali svetniškemu čudežu je bila posvečena Turška kapela med cerkvijo in današnjo železniško postajo v Hočah: le do tod naj bi namreč Turki privlekli ugrabljene zvonove.¹¹⁶

Znamenja v evropskih deželah se po mnenju Marijana Zadnikarja »niso /.../ pojavila nenadoma in skoraj gotovo je, da le kot razvojna stopnja nadaljujejo tradicijo oblikovno sorodnih in funkcionalno podobnih starejših spomenikov.« Pri tem nakaže primerjavo s »prastarimi, pokončnimi in stebrasto oblikovanimi kamni, ki so imeli nekdaj kultni pomen in si je ponekod moralo krščanstvo še v visokem srednjem veku prizadevati, da bi ljudi odvrnilo od njihovega malikovanja /.../ Postavljali so jih znova na prastara kulturna mesta in zato se marsikdaj čudimo, čemu neko znamenje na kraju, ki se nam danes zdi povsem nepomemben.«¹¹⁷ Omeniti je treba tudi ugotovitev Gorazda Makaroviča, da nekatera znamenja, ki stojijo na zemljiščih kmetij in so po njih včasih dobila tudi ime, veljajo v vaškem okolju še vedno za skupno last in ne za last kmetij, ki jih oskrbujejo.¹¹⁸ S tem se spet vračamo k našim kamnitim temeljem in lahko v poglavitnih potezah sklenemo krog mitološko relevantnih predstav o kamnih v slovenskem kulturnem okolju.

¹⁰⁸ Marijan Zadnikar, *Znamenja na Slovenskem*, Ljubljana 1964, str. 21.

¹⁰⁹ Emilijan Cevc, *Umetnostnozgodovinsko pričevanje znamenja v Volčah*, *Varstvo spomenikov* 3 (1950), str. 139.

¹¹⁰ Zadnikar, str. 81.

¹¹¹ Prim. Eva Nečasová, *Križove kameny a kamenné kříže okresu Blansko*, Muzeum Blansko 2001, str. 3–4.

¹¹² Zadnikar, str. 68, 70–71, 75, 79–80.

¹¹³ Isti, str. 20.

¹¹⁴ Isti, str. 77.

¹¹⁵ E. Cevc, str. 139.

¹¹⁶ Inf.: Tone Petek, kustos Pokrajinskega muzeja Maribor.

¹¹⁷ Zadnikar, str. 17.

¹¹⁸ Gorazd Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*, Ljubljana 1981, str. 106.

What Grows Without Roots? Stones With Special Characteristics in Slovenia

Zmago Šmitek

It is quite surprising how little has been known, both in Slovenia and elsewhere, about stone and petrified structures of different forms and sizes, ranging from a grain of sand to large rocky formations, which have mythological, religious, healing, fertility, prophetic, protective as well as memorial, glorifying, and symbolic meanings and functions; these make them different from other, "ordinary" stones. There have been, however, some recent studies on this subject, either in view of new findings or due to more systematic examinations of older and often overlooked sources. It is quite interesting that parallel processes are taking place, although quite independently from each other, in other Slavic countries and in many others. This presents a possibility for comparative studies and for the preparation of uniform terminology and typological classification. It also opens up a promising prospect of interdisciplinary cooperation of ethnologists and anthropologists with archaeologists, geographers, geologists, Slavists, art historians, and others. It certainly seems that we are now able to deal with this complex topic and illustrate its many categories with some examples from Slovenia as well as from, to a certain extent, its neighboring countries and even further beyond.

The subject has been divided into the following thematic units:

- Traditional lore of stones that grow from soil like living organisms
- Stones as a connection between the sky and rain (water, spring). Connected with this are stone axes flung on earth in the form of lightning by the Thunderer
- "Sacred" stones and their function in ensuring fertility
- Stones with depressions: human, divine, saintly, animal, demonical (diabolical) footsteps and imprints of other bodily parts on rocky surfaces
- Stones and rocky formations shedding tears or drops of blood
- "Devil's" stones as liminal symbols – since at midnight they are carried around by the devil; as they are positioned near rivers or brooks; as they designate land boundaries
- Stones marking locales where oaths had been taken
- "White" stone as cosmological milestone; use of white or multicolored pebbles in folk medicine
- Semiprecious and precious stones, amber, and crystal, their significance in human conceptions about the afterworld, and their use in folk healing
- Beliefs in the "snake" stone (i.e. a jewel from a snake's crown) and their origin in antiquity
- Perforated stones as a means of regeneration of humans and animals (pulling a sick person or animal through an opening in such stones, wearing of perforated stone amulets, etc.)
- Stones as protectors of house and property (cornerstones, etc.)
- Petrified humans and animals. Stone "hags" and "snake heads"
- Fossils
- Rock salt and its productive connotation (*St. Stephen's salt* in western Christianity)
- Stone tombs, tombstones, stony sepulchral mounds (for those who died an unnatural death)

- Small Christian chapels and stone crosses as markers of catastral boundaries, vows, etc. Their development from simple stone structures

The mythological core of traditional lore about stones is closely intertwined with some other areas of traditional culture (religion, rituals, folk medicine, etc.) that cannot be excluded from this study. Since such beliefs have not yet been completely forgotten in rural parts of Slovenia the above categorization can be supplemented by additional data and categories as research progresses.